

ÁBRAHÁM BARNA

A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban

Tanulmányomban a címben jelzett kérdéskört néhány tudományos, adott esetben propagandisztikus, reprezentatívnak tekinthető munka alapján kísérlem meg fölvezetni. Ennél többre, tehát a keletkezett irodalom teljes körű áttekintésére nem vállalkozhattam, egyrészt a vizsgált időszakasz hossza miatt, másrészt azon öröndetes okból, hogy ehhez az utóbbi másfél évszázad magyar balkanisztikai irodalma túlságosan gazdag és sokszínű. Szerencsére született már néhány, magukat a kutatásokat áttekintő tanulmány, melyek számomra is vezérfonalként szolgáltak.¹

Első híradások

A Balkánról szóló első híradások törökkori követjárások során keletkeztek. Ezek az utazók (Borsos Tamás, Sebesi Ferenc, Rozsnyai Dávid,

¹ A hazai balkanisztikai irodalom és az intézményi keretek föltérképezésében első-sorban az alábbi tanulmányokra támaszkodtam: Gál István: A Balkán a magyar kultúrpolitikában. In: uő. (szerk.): *Magyarország és a Balkán. A magyar tudomány feladatai Délkelet Európában*. Budapest, 1942.; Fried István: A magyar balkanisztikai kutatások – hagyományok és problémák. *Helikon*, 1975. 2. sz.; Sziklay László: A hazai Kelet-Európa kutatások. Uo.; Nagy Miklós Mihály: A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In: Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései*. II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Pécs, 2001.; Hajdú Zoltán: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. *Balkán Füzetek*, No. 1. Pécs, 2003.; Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005.

Sándor Pál, Komáromy János, a 18. században kényszerűségből Mikes Kelemen) Konstantinápolyba tartottak, a Balkán-félsziget számukra *Törökország* volt, az itteni népekkel nem voltak terveik.

Az általam ismert első átfogó geopolitikai gondolat jóval később, Wesselényi Miklós nagy nemzetiségpolitikai munkájában jelent meg. Poroszország és Ausztria alkotmányossá tétele után szerinte az Oszmán Birodalom a demokrácia diadalra jutása után át fogja adni helyét az utódállamoknak: „külön – s önállású országok emelkednének, nemzetiségben gyökerezett alkotmánnyal bírók, a civilizáció mint megannyi új hódítmányai s az értelem és szellemi s anyagi jólét fejlődésének mindannyi új s dúsan termő mezői”. Ezek lesznek: a hajdani romlottságtól megtisztult, polgárosult Bizánc, mely „fiatal s józanság által vezérelt, erőben kelő országnak lenne fővárosa” egy német király jogara alatt; Görögország a környező görögglakta tartományokkal kiegészítve az akkori [bajor] dinasztia alatt, „ősi dicsőségének s műveltségének méltó örökösekint”; az egyesített Bosznia, Bulgária és Szerbia „műveltségi helyzetükhöz illesztett alkotmánnyal felruházott szláv vagy illír királysága” egy osztrák uralkodó alatt; az egyesített, francia származású király uralma alatti Havasalföld és Moldva – ezt a megálmodott román államot „a természet annyival áldotta meg, hogy értelmileg fejlődő nemzetiség annak a civilizált világban nem csekély s a közérdekre nézve igen hasznos helyet jelölhet ki”.²

Wesselényi tehát önállóságot és demokratikus fejlődést jósol a Balkán népeinek. A békés egymás mellett élés gondolatán mutatott túl az emigrációba kényszerült Kossuth elképzelése, aki a szabadságharc tragikus polgárháborús eseményeiből levonta a tanulságot, és már 1850-ben azt írta Teleki Lászlónak, hogy Magyarországnak „vagy nincs jövője, vagy ha van, jövője az, hogy a szomszéd kisebb nemzetekkel egy *föderációt* képezzen”.³ A tervezet végleges szövege 1862-ben született meg, s a következőképpen indokolja e kötelék megteremtését: „Azon országok mindenkép sajátos viszonyai, melyek a Kárpátok és a Duna, a Fekete és az Adriai tenger közt fekszenek, nagyon megnehezítvén egy egységes állam alakulását, kívánatos, hogy az e tájakon elterülő régi történeti államok egymással szövetségre lépjenek, melyet Dunai Szövetségnek lehet-

² *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* Budapest, Európa Kiadó, 1992. 191–192. [Eredeti megjelenés: Lípce, 1843.]

³ Idézi: Szabad György: *Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében.* Budapest, 1977. 170.

ne nevezni.” A tagállamok nagyfokú önállósága és a tartományi-községi autonómiák biztosítanak azt, hogy „a szövetség összes lakói akadálytalanul fejlődhetnek, s minden egyes nép elfoglalhatná az emberiség nagy családjában őt megillető helyét.” A tervezett tagállamok: Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és – amennyiben elnyerik függetlenségüket – Szerbia és a hozzá csatolandó tartományok.⁴ A magyar közvélemény számára azonban ez az egyenjogú viszony elfogadhatatlan volt, mert úgymond feláldozná „a történelmi jogot” és „a haza integritását”, Magyarországot „tartománykává” süllyesztené.⁵

A dualizmus kora

A kiegyezés a magyar elitek számára egészen más út lehetőségét csillantotta föl: a Balkán fölötti magyar befolyás fokozatos kiépítését. Hajdú Zoltán korszakolását átvéve a dualizmus korát tehát az imperialisztikus törekvések időszakaként jellemezhetjük.⁶ Ennek gazdasági alapját a dinamikus bővülő ipari export, ideológiáját pedig királyaink középkori jogcímei jelentették. Mindehhez azonban részletesen meg kellett ismerkedni a Balkán természeti, etnikai, történelmi, gazdasági és politikai viszonyaival. Megszületett tehát és a világháború végéig folyamatosan gazdagodott az az igényes magyar Balkán-irodalom, amely a 20. századi kutatásoknak is alapjául szolgált, s amely ma is ezen örökség föl vállalására kötelez(ne) bennünket.

Az első nagy személyiség, akit kortársai „a Balkán Kolumbusának” neveztek, s aki még nem itthon bontakozott ki, az óbudai kereskedő-családból származó Kanitz Fülöp Félix volt. A lipcsei *Illustrierte Zeitung* munkatársaként az 1858-as délszláv fölkelés után beutazta Boszniát, Hercegovinát, Montenegrót és Dalmáciát, hogy rajzokat küldjön a harcok színhelyeiről. Ekkor szembesült azzal, hogy milyen hiányosak az európai tudomány ismeretei a Balkánról, milyen pontatlanok a térképek. Mint későbbi életrajzírója leszögezi, „Kanitz látta meg s hirdette komoly formában először, hogy a balkáni népekkel nem szabad s nem lehet úgy játszani, mint a sakkfigurákkal, hanem meg kell ismerni őket, hogy Európának, amikor a Balkán felett ítélkezik, s a balkáni népekkel gazdasági kapcsolatait igyekszik fejleszteni, figyelembe kel venni a balkáni

⁴ Uo. 184–185.

⁵ Uo. 187.

⁶ Hajdú i. m. 6–7.

viszonyokat.”⁷ Kanitz az ötvenes évek végétől beutazta Szerbiát és Bulgáriát, földrajzi, régészeti, néprajzi és művészettörténeti ismereteit német nyelvű munkákban tette közzé.

Itthon lett viszont vezető földrajztudós, idővel akadémikus, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, a szintén német születésű, szepességi Hunfalvy János. Egyetemi tankönyvnek szánt sorozata (Egyetemes földrajz) első kötetében megjelent az első részletes magyar nyelvű leírás a Balkánról. A kor gyakorlatának megfelelően vegyíti a természetföldrajzi, antropológiai, néprajzi és történelmi nézőpontot. Természetesen a felvilágosult közép-európai értelmiségi szemével tekint a térség népeire, de nem tagadja meg tőlük az erényeket sem. Íme egy rövid jellemrajz: „A dalmatának sok hibája, de dicséretes tulajdonságai is vannak; van jó, természetes és gyors felfogása, mindent könnyen megtanul, ha akarja; még a morlák is, noha felette nyers és tudatlan, mégis leleményesebb, mozgékonyabb, körmönfontabb, igaz, hogy ravaszabb is, mint a nehézkes, lassú, otromba osztrák hegyi lakos.”⁸ Ebből a könyvből szerezhetett a magyar közönség részletesebb ismereteket például az albán törzsi viszonyokról: „A családi kötelékek igen erősek. Az apa korlátlan hatalommal uralkodik családjában, az övé mindaz, mit a gyermekek és unokák szereznek [...] A közös apától származó családok a rokonság kötelékénél fogva egyesítve maradnak s nemzetséget, klánt alkotnak, tagjai a közös ügyek elintézésére, a támadásra és védelemre közös fő alatt egyesülnek. A vér szerinti köteléket a választott rokonság is pótolhatja.”⁹

A kor másik széles látókörű földrajztudósa a jogi és katonai végzettségű Strausz Adolf. Hadtudósítóként részt vett Bosznia-Hercegovina okkupációjában, majd bejárta Dalmáciát, Montenegrót, az albán területeket, Görögországot, Macedóniát és Szerbiát. Különösen fontos volt 1885-ös utazása: egy hattagú csoport (országgyűlési képviselő, geológus, mérnök, régész, nagykereskedő és a szerző) indult el a balkáni országok tudományos kutatására. Az expedíciót a szerző tanúsága szerint a magyar közönség élénk érdeklődése kísérte. „Gazdasági tekintetben már régen tisztában vagyunk, hogy ránk nézve minő fontossággal bírnak a Balkán félszigeti országok.” Az okkupáció azután „annyira fokozta érdekközösségünket, hogy ma csak oly mértékben van meg, mint vala-

⁷ Fehér Géza: *Kanitz Fülöp Félix, a „Balkán Kolumbusa” élete és munkássága 1829–1904*. Budapest, Franklin Társulat, 1932. 9.

⁸ *Dél-Európa, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Budapest, 1884. 72.

⁹ Uo. 302.

ha, midőn a Balkán félsziget némely országa a magyar korona országainak kiegészítő részét képezte.” Ezenkívül a félszigetre irányította a figyelmet a Budapest–Belgrád–Szaloniki-vasútvonal (az Orient-expressz) küszöbön álló átadása, ami páratlan lehetőségeket sejtetett a magyarországi ipari és kereskedővállalkozók számára. A terjedelmes útleírás nem utolsó sorban őket kívánta informálni.¹⁰

Strausz ezen kívül írt könyvet a néhány évvel korábban okkupált Boszniáról is. Egyrészt büszke a már elért civilizációs eredményekre: az osztrák-magyar kormányzat erélyes működése folytán a közgazdasági viszonyok „új életre pezsdültek”: vasutak, utak épültek, a városok kikövezett utcáin megjelentek az európai stílusú házak, a gazdag kínálatú boltok; gyárak, gépek hirdetik, hogy a tartomány immár a modern világ része.¹¹ Am a szerző mindjárt kritikusan rákérdez: mennyire mélyek, valóságosak e változások? A kormány, úgymond, „ha tudatában van feladatának nagyságáról, akkor éreznie kell: mekkora óvatosságot igényel az előítéletekkel eltelt, vak sötétségben kóválygó népet a civilizáció és haladás ösvényére terelni.” Bizonyára nem a felülről jövő utasítások tömkelege a megoldás. „Nem írott rendeletek, és szépen hangzó törvényekkel lehet boldogulni ez országokban, hol a hosszú éveken át tartott anarchia elvadítá a lakosságot, és elvoná rendes munkásságától. A személyes befolyás többet ér a rendeletek özönénél. [...] Nem szabad idegen minták szerint kormányozni ott, hol minden idegen dolog iránt oly véghetetlen gyűlöletet táplálnak. Nem kell túlságosan forszírozni a népet, mely megéri nélküle is.” Az osztrák-magyar közigazgatás tehát egészében elhibázott: „A kormány nem volt kellőleg informálva a Boszniában uralkodó viszonyok felől [...], nem kezdé meg működését azon szellemben, minő az ottani szokásoknak megfelelt volna. Működésük inkább hasonlított ahhoz, mintha egy, a műveltség bizonyos fokán már álló országban volnának.”¹²

Boszniáról jó néhány egyéb munka is megjelent az osztrák-magyar fennhatóság évtizedeiben. A felszínesebbek mellett a legmagasabb szintet a politika- és irodalomtörténetből is ismert Asbóth János gazdag tartalmú és tudományos igényű kétkötetes monográfiája jelenti, melynek

¹⁰ *A Balkán-félsziget. I. Macedonia, Észak-Albánia és Montenegró.* Budapest, 1888. Előszó. [Számolás nélkül.]

¹¹ *Bosznia és Herzegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása.* Budapest, 1883. IV.

¹² Uo. IV., V., VI.

illusztrációit azóta is előszeretettel veszi át a szakirodalom.¹³ Inkább a vállalkozók, potenciális befektetők számára jelent meg összefoglaló munka Szerbiáról, Romániáról és Bulgáriáról.¹⁴

Tudományos – és mellesleg politikai – téren négy nagy formátumú személyiség munkásságáról kell megemlékeznünk. Jancsó Benedek iskolát teremtett a román nemzeti törekvések és politikai gyakorlat kutatásában – és ezzel nemcsak a hatalmas tárgyi tudásra, hanem a konfrontáló és tendenciózus alapállásra is gondolok. A Bánffy Dezső által létrehozott miniszterelnökségi „nemzetiségi ügyosztály” elméleti és politikai referenseként formálta a hazai románokhoz és a Romániához fűződő politikai viszonyt (egy röpiratával akarátán kívül az egyébként lojális román kormányt is megbuktatta).¹⁵ Kállay Béni megírta Szerbia történetének egy szeletét, külön az első felkelését (1804–1813), közben belgrádi főkonzulként, majd közös külügyminiszter-helyettesként részt vett a Monarchia Balkán-politikájának formálásában Politikai életművének csúcspontja volt két évtizedes boszniai kormányzói működése (közös pénzügyminiszterként, 1882–1903 között), ami alatt sokoldalú fejlesztést hajtott végre, és megkísérelte egy feleket-, azaz etnikumfölötti modern bosnyák nemzet kialakítását.¹⁶ Thallóczy Lajos vázlatosan megírta Bosznia történetét, és úttörő módon több albán tárgyú tanulmányt közölt. Kortársai egyszerűen csak „mozgó Balkán Intézetnek” nevezték. 1915–1916-ban a megszállt Szerbia polgári kormányzója volt.¹⁷ Végül külön fejezetet jelent a száza-

¹³ *Bosznia és Hercegovina. Útirajzok és tanulmányok I–II.* Budapest, 1887. A közel-múltban jelent meg belőle bő válogatás. Inkább csak az érdeklődés fölkeltését és a szórakoztatást szolgálta például: Solymossy Sándor: *Uti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmáciából.* Budapest, 1901.

¹⁴ Strausz Adolf: *Szerbia közgazdasági viszonyai.* Budapest, 1902.; uő.: *Románia gazdasági és néprajzi leírása. Magyar iparosok részére.* Budapest, 1899.; uő.: *Bulgária ipara. Gazdasági és néprajzi tanulmány.* Budapest, 1901.; Barabás Endre: *Románia mezőgazdasági és szociális helyzete.* Kolozsvár, 1909.

¹⁵ *Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések.* Budapest, 1894.; *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota I–II.* Budapest, 1896, 1899.; *Erdély és a nagyromán aspirációk.* Budapest, 1918.; *A román irredentista mozgalmak története.* Budapest, 1920. Tudományos és politikai tevékenységéhez ld.: Asztalos Miklós (szerk.): *Jancsó Benedek Emlékkönyv.* Budapest, 1931.; Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III.* Budapest, 1986. 1665., 1668.

¹⁶ *A szerbek története 1780–1815.* Budapest, 1877.; *A szerb felkelés története I–II.* Budapest, 1909. Boszniai működésére ld. Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetizációs kísérlete. *Limes*, 2000. 2–3. sz.

¹⁷ *Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon.* Budapest, 1882.; *Bosznia története.* In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen.* Budapest,

delő Balkán-kutatásaiban báró Nopcsa Ferenc munkássága (öt is a „Balkán Kolumbuszának” nevezték), aki elsősorban geológusként, de történelmi és néprajzi adatokat is gyűjtve bejárta az északi albán vidékeket, és számos tanulmányban közölte eredményeit. Könyv alakban is megjelentette útirajzait, melynek a kiadó által írott előszava szükségesnek tartotta megmagyarázni a hazai és nemzetközi albán-kutatások embrionális állapotát, jórészt magukra az albánokra hárítva ennek felelősségét: „A kutatók, akik nem riadtak vissza a távoli világrészekben rájuk váró veszedelmektől és fáradalmaktól, bizonyára nem minden ok nélkül fáztak Európa fegyveres nagy gyermekeitől. E gyermekies népnek hírhedt vendégszeretete, amelynek az etikája a vendég lepuffantását *csak azután* engedi meg, amikor elhagyja a házigazda hajlékát – ez a primitív vendégszeretet elbájolhatja talán a romantikára hajló kedélyeket, de aligha fog bárkit is az ország tanulmányozására csábítani.” Az előszó ezek után kiemeli, hogy Nopcsa Ferenc viszont előítéletek nélkül utazott oda, s úgymond meg is találta az utat a nép lelkületéhez.¹⁸

A könyv az elvárásoknak megfelelően számos vérfagyasztó, számunkra abszurdnak tűnő történetet mesél el a vérbosszú gyakorlásáról. A népi igazságszolgáltatás lényegét hosszabb tanulmányában már Horváth Ödön is a következőképpen érzékeltette: „Egy albán közmondás azt tartja, hogy semmi sem oly igazságos, mint az albán puska.”¹⁹

A századforduló éveiben indult meg az intézményes Balkán-képzés és kutatás.²⁰ A magyar kereskedelmi jelenlétet volt hivatva erősíteni az 1999-ben Budapesten alapított (s 1920-ig működött) M. Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia, mely elitképzés formájában nyújtott földrajzi, közgazdasági, pénz- és vámügyi, jogi és természetesen nyelvi ismereteket (az ország legkorszerűbb fonetikai laboratóriuma segítségével). Még

1908.; Albán diaszpóra. *Történelmi Szemle*, 1912.; *Oesterreich-Ungarn und die Balkanländer*. Budapest, 1916.; (szerk.): *Illyrisch-Albanische Forschungen* I. München–Leipzig, 1916. Kormányzói működésére ld.: Suhay Imre: *Thallóczy Lajos mint a megszállt Szerbia országos polgári biztosa*. Budapest, 1941.

18 *A legsötétebb Európa. (Vándorlások Albániában)*. Budapest, 1911. 3–4. Személyiségére, tudományos és diplomáciai tevékenységére bővebben ld.: Tasnádi-Kubacska András: *Báró Nopcsa Ferenc kalandos élete*. Budapest, 1937. ill. Robert Elsie: A bécsi tudós, aki majdnem Albánia királya lett: Nopcsa Ferenc báró hozzájárulása az albanisztikai tanulmányokhoz. *Limes*, 2000. 2–3. sz.

19 Uo. 12–13.; Horváth Ödön: Albánia. *Budapesti Szemle*, 1902. 111. sz. 5.

20 Az egyes korszakok intézményi kereteinek bemutatását Hajdú Zoltán idézett tanulmányából vettem át.

szűkebb körben működött a Fiumei Kiviteli Akadémia (1912–1919). E gyakorlatias intézményekkel szemben a földrajzi, nyelvészeti, régészeti, történeti kutatásokat szolgálta az MTA Balkáni Bizottsága 1914-től. Teleki Pál később kidolgozta egy Balkáni és Elő-ázsiai Földrajzi Intézet tervét, amely azonban a háborús körülmények között nem valósulhatott meg. Éppen a Törökországhoz fűződő fegyverbarátság hívta viszont életre a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet (1916–1917), amelynek ösztöndíja jó néhány későbbi tudóst indított el pályáján. Természetesen igen sokat tett a Balkán megismertetéséért a Magyar Földrajzi Társaság és kiadványa, a Földrajzi Közlemények, mely ugyan főleg a válságok és háborúk idején, de szaktudományos és nem politikai jellegű tanulmányokat közölt a térségről.²¹ A világháború alatt Teleki Pál és Cholnoky Jenő fölvetette a Társaságon belül egy Keleti Bizottság felállítását – sikertelenül, viszont a Társaság támogatásával létrejött a Temesvári Balkán Iroda, amelyhez Fodor Ferenc kezdeti politikai földrajzi kutatásai köthetők, és szóba került egy szegedi Balkán Akadémia alapítása, az anyagi alapokat azonban nem sikerült megteremteni.

A dualizmus évtizedeiben a Balkánról publikáló szerzők egynémelyikét viszont nem az ismeretterjesztés vagy a szórakoztatás szándéka vezérelte (bár műveik mai olvasója elgondolkodhat a nemzeti önismeret útvesztőiről, és írásaikat az eredeti szándéktól eltérően akár még szórakoztatónak is találhatja). Több olyan munka látott napvilágot, mely földrajzi, geopolitika érvek alapján, továbbá középkori uralkodóink dinasztikus jogaira hivatkozva a magyar imperializmust képviseli, a Balkán meghódítását, de legalábbis integrálását sürgeti. Ezzel az alapállással persze már jóval korábban találkozunk: amikor Wesselényi a megújuló demokratikus Balkánról írt, akkor a nem kevésbé doktriner Táncsics Mihály kizárólag a magyarság érdekeit tartotta szem előtt: „Midőn így lassan haladva e hon idegen ajkú népének egy harmada megmagyarosodott, s a magyar faj új életnek indul, s megszilárdult: figyelmét a Duna torkolata felé s keletre fordítja, hol dicső jövőndő vár rá.”²²

Immár a századfordulón jelent meg Márffy-Mantuano Rezső röpirata, mely a nyugati hatalmak manipulációs tevékenységéről kívánta lerántani a leplet. A szerző utal a Balkán iránti megnőtt nemzetközi érdeklődésre, ám figyelmeztet arra, hogy a főleg francia publicisták által rajzolt

²¹ A folyóirat balkanisztikai profiljáról bővebben ld. Nagy Miklós Mihály fent megadott tanulmányát.

²² *Hunnia függetlensége*. Buda–Pest, 1873. 179. [Eredeti megjelenés: Haala, 1846.]

kép torz, mivel külső szempontokat, nagyhatalmi érdeket tartanak szem előtt, emellett információikat a Monarchia ellenségeitől szerzik.²³ Véleménye szerint a nagyhatalmak feladata az, hogy Európában csökkentsék a háborús feszültséget, nem pedig, hogy kis népek érdekében egymást gyöngítsék. Ez utóbbiaknak be kell illeszkedniük a kollektív biztonság rendszerébe! „... a balkán népeknek is ily útra kell térniök, és az államokat szétbomlasztó törekvések, a gyilkolással és robbantással való nyílt fenyegetések helyett a jelenlegi határok közt kulturális szempontból méltánylást érdemlő munkát kell kifejezniök, amelyre miért ne lehetnének ők is hivatottak, s amellyel megszereznék a nagyhatalmak jóakarátát és elismerését, létüknek feltételét és biztosítékát.”²⁴ A rendet azonban csak a nagyhatalmak, főleg a földrajzilag érintettek képesek megteremteni, s a „magyar–osztrák monarchia” és Oroszország beavatkozási politikája a szerző szerint nem jogosulatlan terjeszkedés, hanem a maguk nyugalmának biztosítása, hiszen „csak egyetlen háború anyagilag is többet kóstálna, mint amennyit mondjuk Montenegró ingó és ingatlan vagyona együttvéve ér.”²⁵ A balkáni birodalmi álmok, Nagy-Bulgária, Nagy-Szerbia, Nagy-Görögország, a „hatalmas Rumánia”, az erős Albánia, és a számbemenő Montenegró eszméje mind etnikailag, mind gazdaságilag tarthatatlan, nem jönnének létre tízmilliónál népesebb, életképes államok. E népek érdeke úgymond a minél szorosabb politikai-gazdasági kapcsolat a Monarchiával, ez lehet jólétük forrása. Emellett nem kell semmiféle expanziótól tartaniuk: „A monarchia nem egy nemzetből áll, s így nem is indul hódító útra se a német, se a magyar vagy a cseh nemzet érdekében. Különben is a népek szabadságának s a történelmi jogoknak a tisztelete oly erős főképp Magyarországon, hogy garanciául szolgálhat a balkán népek számára is, hacsak ambícióik nem a létező keretek szétrombolására irányulnak.”²⁶

²³ „Több hypokrizis, több megtévesztés, áltatás alig olvasható valahol, mint ama nyilatkozatokban, amelyek a balkán-kérdéssel foglalkoznak. A szúnyogot elefánt-tá fűjják fel, biztatják a szegény megtévesztett egyéneket, hogy az emberiség haladása érdekében szerepet követeljenek, amelyet betölteni nem tudnak. Azt mondják, hogy a balkán államok függetlenítése azért történt s azért van arra igényük még egyéb törzseknek is, hogy visszaállítsanak a régi balkán cárságok, amelyeknek nagy szerepük volt a történelemben, s az vár rájuk a jövőben is.” *Ködkép és valóság a Balkánon*. Politikai tanulmány. Budapest, 1906. 3., 12.

²⁴ Uo. 5–6.

²⁵ Uo. 7., 9.

²⁶ Uo. 28–32., 153–154.

E könyv persze visszafogottnak mondható Hoitsy Pál néhány évvel korábban megjelent könyvéhez képest, melyet bátran tekinthetünk a magyar balkáni imperializmus kiáltványának. A szerző a korban elvárható természettudományos érveléssel támasztja alá a nemzet úgymond jogos igényeit: a Kárpát-medence hegy- és vízrajzilag dél felé nyitott, aki tehát itt államot alapít, az örökre expanzióra kényszerül: „Azok az okok, amelyek arra bírták őseinket, hogy minden kínálkozó alkalommal hódítólag lépjenek fel a Balkánon, érvényesülni fognak a jövőendő nemzedékek életében is.”²⁷ Hoitsy reményei szerint a keleti illeti déli szomszédokat még a mostani nemzedék életében sikerül a magyarság érdekkörébe vonni. Az elsődleges célország a délszláv királyság: „Nem tudhatni ma, hogy ténylegesen is elfoglaljuk-e Szerbiát, de az bizonyos, hogy a magyar nemzet akaratát valamilyen formában rá fogja erőszakolni a szerb népre és a szerb kormányra.” Ha e nép ellenáll, „úgy annál rosszabb reá nézve. Erős szomszédot kevésbé tűrhetünk meg a Duna túlsó partján, mint a gyöngét, s az önfenntartás kötelessége fogja parancsolni utódainknak egyenesen a hódítást.” Majd a sor folytatódik: „Bulgária is kénytelen lesz elismerni a magyar supremáciát [...]. Szófiában is hangzatos lesz a magyar nyelv, s közvetlenül érvényesül ott a magyar befolyás.” A vazallusi sorsban még keleti szomszédunk fog osztozni: „Romániának hozzánk való viszonya körülbelül olyanforma lesz, mint Bulgáriáé.” Mindez azonban esetleg csak a távoli jövőben vívható ki, ellenben Boszniát rövid úton Magyarországhoz kell csatolni: a közös igazgatás visszas helyzeteket szül, emellett ezt parancsolják a történelmi jogok és az, hogy a bosnyákokban úgymond él a Magyarországhoz tartozás hagyománya. Dalmácia példája viszont arra mutat rá, hogy a szerző szükség esetén könnyen szögre akasztja hidrológiai érvrendszerét: „Ez az országrész a vízválasztónak túlsó oldalán fekszik ugyan, de Magyarországnak szüksége van reá, hogy a tenger birtokához juthasson általa.” „Okos és belátó utódaink” a szerző reményei szerint meg fogják építeni a Duna–Adria-csatornát Vukovártól Bosznián keresztül Metkoviig, s e tartományok egy idő után „oly idegeníthetetlen részeivé fognak válni Szent István koronájának, mint akár Vas vármegye.”²⁸ Hoitsy egyébként e hódítási kényszer szélésebb

²⁷ *Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai.* Budapest, [1902] 26.

²⁸ Uo. 26–28. Hoitsy később konkrétan is kijelöli Nagymagyarország határait: „A természet maga jelölte ki, hogy meddig terjedhet a magyar hatalom és a magyar befolyás. Egyrészt a dinári alpesek vízválasztójáig, beleértve Dalmácia, Bosznia és Szerbia területét. Másrészt a Balkán-hegység vízválasztójáig, beleértve

keretbe helyezi: szerinte Magyarországon, a két nagy kultúrkör törésvonalán fog zajlani a latin Nyugat és a bizánci Kelet közötti végső össze-
csapás, amelyben helyünk egyértelmű: „A magyar nemzet ma a nyugati kultúrának zászlóvivője, előharcosa, s legkülsőbb erődítményének védelmezője, akinek nem szabad állandólag a pusztá védelemre szorítkoznia.” A keleti expanzió előtt azonban a szerző szerint még jó néhány akadály áll: a nemzetközi békemozgalom, a szocializmus, a szlávság. Magyarországnak először is konszolidálódnia kell: igazi fővárost kell építenie, erős ipart és hadsereget kell teremtenie. Erősítenie kell továbbá pozícióját a birodalmon belül: akár fennmarad a Monarchia, akár nem, a magyar király Budapesten fog székelni, nemzetivé válik, mi által a széthúzó nemzetiségek is lojális, odaadó fiai lesznek a nemzetnek.²⁹

Amit a politikai publicisztikában ismertebb Hoitsy itt kifejtett, azt szakszerűbben, a politikai földrajz területén Havass Rezső népszerűsítette. Kortársai szemében „a magyar imperializmusnak lelkes és hivatott bajnoka”, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Sikeres nagyvállalkozóként hitelesen hirdethette a – fogalmazzunk így – magyar gazdasági nagytérség programját: „Nekünk nincsenek gyarmataink, s egyelőre ahhoz sincs erőnk, hogy távoli, tengerentúli országokban nagyarányú, más nemzeteket visszaszorító gazdasági tevékenységet fejtsünk ki, a Balkán-félsziget azonban szomszédságával valósággal kínálja számunkra a hegemoniát a gazdasági téren le egészen a Fekete-tengerig és a Földközi-tengerig.”³⁰ Írásaiban Havass kezdetben Fiume fejlesztésére összpontosított, majd Dalmácia Magyarországhoz való (vissza)csatlósát tűzte napirendre, hogy végül eljusson az egész félsziget gazdasági integrációjáig.³¹

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a századelő zaklatott geopolitikai viszonyai között ilyen grandiózus rendezési és gazdaságpolitikai tervek a kettős monarchia kormányzati köreitől sem voltak idegenek.

Bulgáriát s az aldunai vidéket egészen a Fekete-tengerig. Azon túl nem fog terjeszkedni az ország tovább. Filipopolis [Plovdiv – Á. B.] vagy Adrinápoly [Edirne – Á. B.] birtoka sohase fogja érdekelni.” Uo. 78.

²⁹ Uo. 31–32., 28.

³⁰ *Magyarország és a Balkán*. Budapest, 1913. 2. Általánosítva, inkább a civilizatórikus küldetésre összpontosítva ugyanezen művében így fogalmaz: „Budapest legyen a Balkán Párisa, s a magyar gazdasági és szellemi erő terjessze szét jótékony hatását a Balkánon a Dunától a Földközi-tengerig s a Fekete-tengertől az Adriáig.” Uo. 198.

³¹ Hajdú i. m. 23.

A mindenkori hadvezetés ekkor már fél évszázada szorgalmazta a Nyugat-Balkán megszállását, különösen az adriai zsáktengerből kitörést kínáló Thesszaloniki birtokba vételét.³² A századelőn azután maga a frissen kinevezett külügyminiszter, Aehrenthal fejtette ki emlékiratában, hogy Dalmáciát és az annektálandó Bosznia-Hercegovinát Horvát-Szlavónországhoz kell csatolni, de a magyar korona fennhatósága alatt. Magyarország ezáltal úgymond kilépne kontinentális státusából, erős kereskedelmi flottához jutna, ugyanakkor fokozottan ki kellene vennie részét a közös hadsereg és hadiflotta fejlesztéséből. Ezt létérdekének is tartaná, mert a nyugati délszláv térség uraként s egyben tengeri hatalomként szükségszerűen szembe kerülne Szerbiával és Olaszországgal. Az osztrák nagyhatalmi politikában érdekeltté tett Budapest földné tehát „dualizmusellenes allűrjeit”, s viszonzásként rá lehetne kényszeríteni, hogy huszonöt évre kösse meg a vámuniót.³³

Évtizedekkel később azután a Balkán-háborúk hozta változások, a térkép teljes átrajzolódása Strauszt újabb átfogó monográfia megírására ösztönözte. Az előszóban szembesíti az olvasót az új geopolitikai helyzettel, és józanul leszámol a magyar szupremácia gondolatával. „Időszertlen is volna ma a magyar olvasók elé varázsolni nemzeti aspirációink legfellegzőbb ábrándját, amely ma szinte délibábnak tetszhetik. Súlyos küzdelmet folytatunk. Nyelvünket, ősi jogainkat még saját határainkon belül sem tudjuk érvényesíteni. Távobabb estünk ma, mint voltunk attól a céltől, hogy hazánk legyen a Balkán-országok politikai és szellemi vezetője.” Ám más téren Magyarországnak változatlanul vannak esélyei. A politikai imperializmus helyett gazdaságit kell kifejleszteni, de ezt sem egyoldalú érdekérvényesítésként képzelet a szerző: „Ez a terjeszkedés ne történjék az erősebb jogán, hanem a kölcsönösség, a viszonyosság szellemében legyenek a keleti országok iparcikkeink készségei vevői.” A Balkán-háborúk eredményeképp végbement területi, államjogi változások talán soha vissza nem térő alkalmat jelentenek, ezért tarthatatlan, hogy „nemzetünk nagyjai” elhanyagolják a Keletet. Ennek megváltoztatására „tájékozatlan óhajtom

³² Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881*. Budapest, 1982. 9.; részletesebben: Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest, 1987.

³³ Somogyi Éva: Aehrenthal birodalmi reformtörekvései 1906–1907. *Századok*, 1986. 791.

a tőkepénzeseket, iparosokat és kereskedőket a Balkán-népek földművelési, ipari, kereskedelmi, közlekedési viszonyairól.”³⁴

Immár a világháború fejleményei, azaz Szerbia megszállása tette lehetővé Németh József számára, hogy alaposan bejárja déli szomszédunkat, és arról átfogó ismertetőket jelentessen meg.³⁵ Ugyanekkor több újságíró is a térségbe utazott, hogy kihasználva a győztes hadijelentések keltette érdeklődést színes útirajzzal álljon elő.³⁶

Az erőviszonyok változása, az Antant várható győzelmének következményei túlságosan későn és felemás módon szűrődtek le fajsúlyosabb geopolitikai munkában. Jászi Oszkár könyve, mely 1918 októberében jelent meg, az események rohanása közepette már csak emléket állíthatott a hazai polgári radikalizmus sok szempontból merev és elszigetelt Közép-Európa-elképzelésének. Jászi öt tagállam – Magyarország, (német-)Ausztria, Csehország, Lengyelország és Illyria – szövetségként képzelte el az új Monarchiát. Témánk szempontjából az az érdekes, hogy a délszláv tagállam a megszállt Szerbiát és Montenegrót is magában foglalta volna, mi által egy 170 000 km² területű, körülbelül tízmilliós lakosságú alakulat jött volna létre, föltehetően Szarajevó fővárossal. Szerbia gazdasági és politikai igényei így kielégítvén egy csapásra megoldódna az Európát fölgyújtó délszláv kérdés. Jászi tisztában van ugyan a mély kulturális törésvonalakkal, ám túlzott optimizmussal elsiklik fölöttük: „Az új államiság népének kisebbik fele tartoznék ugyan a róm. katolikus egyházhoz, de e rész kultúrája annyival régibb és intenzívebb s egyáltalán az egész szerb–horvát terület gazdaságilag és kultúrában annyira Közép-Európától függ, hogy az új Illyria sokkal inkább nyugati keresztény, semmint bizánci képződmény volna, bár a dunai demokratikus konföderációban a nyugati és keleti kereszténység ellentéte nem játszana nagyobb szerepet, mint Nyugat-és Közép-Európában a katolicizmus és protestantizmus ellentéte.”³⁷ A könyv szerint – éppen a kulturális

³⁴ *Az új Balkán-félsziget és a török birodalom.* Politikai, gazdasági tanulmány. Budapest, 1913. XI–XII.

³⁵ *Ó-Szerbia és Szerb-Macedonia közgazdasági leírása.* Budapest, 1916.; *Szerbia egyetemes leírása.* Budapest, 1918.

³⁶ Herczeg Géza: *Végig Szerbián. Az osztrák–magyar, a német és a bolgár hadsereggel a balkáni harctéren.* Budapest, 1916.; Lengyel Géza: *Balkán. Szerbek, muzulmánok és más balkániak* (útirajzok). Budapest, 1916.; Lévai Mihály: *A fekete hegyeken. Haditudósítások Montenegró kapitulációjáról* (elbeszélések). Budapest, 1916.

³⁷ *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok.* Budapest, 1918. 38., 40–41.

orientáció miatt – elfogadhatatlan a Monarchia délszláv részeinek elszakítása, egyesítése Belgráddal, ám a háború előtti független Szerbia, továbbá „a két balkáni operettállam”,³⁸ Montenegró és Albánia visszaállítása ugyanígy „haladásellenes és reakciós program”,³⁹ mely csak tovább élezné a délszláv irredentizmust.

A javasolt rendezés Jászi szerint „előnyös és áldásos” lett volna a Balkán számára. A konszolidált délszláv tagállam nyilván hajlana Bulgáriával a méltányos kompromisszumra Macedónia megosztását illetően, s a szoros „faji és nyelvi kapcsok” a bolgárokat is beépítenék a délszláv egységbe, sőt az integrációs folyamat haladna tovább: „ez a szövetség, ha csakugyan életképes alapokon, a megértés és a méltányosság szellemében alakul ki, olyan vonzerőt gyakorolna a többi Balkán-államokra: Romániára, Bulgáriára és Görögországra is, hogy azok előbb-utóbb csatlakoznának hozzá.” Jászi a lehető leglogikusabb, legésszerűbb döntésnek tekinti ezt a lépést, hiszen „egy nagy, demokratikus, a legmesszebbmenő geográfiai, etnográfiai és klimatikus munkamegosztáson nyugvó államszövetség tagjai lehetnének, a világbirodalom összes előnyeit élvezhetnék, nemzeti létük és kulturális sajátosságuk legteljesebb biztosítása mellett. Minden, ami a kisállamiságban érték és komoly tartalom, megmaradna számukra, ami teherként és nyűg lenne, az elkerültetnék.”⁴⁰

Szembetűnő, hogy Jászi egyrészt egységes nemzetnek tekintette a délszlávokat, másrészt a Monarchia románjait nem kívánta külön tagállamban egyesíteni. A koncepció gyenge pontja – amely persze a magyar államjogi gondolkodás szemében természetes, megkérdőjelezhetetlen tételnek számított –, hogy a szent istváni államot nem hogy föderalizál-

³⁸ „... melyek kellő geográfiai, gazdasági és etnográfiai alap nélkül szűkölködve, csak arra jók, hogy tehetőségellen dinasztiai és diplomaták fűtsék a pusztá létük által táplált zavarokat és elégtelenségüket.” Uo. 42.

³⁹ Jászi erélyes szavakkal ítéli el a szerinte életképtelen Albánia létrehozását: emlékeztet rá, hogy a terület „a düledező Törökország legvéresebb és legelmaradottabb darabja volt, valóságos középkori rablófészek az európai kultúra testében. Északon laza törzs és klánszervezet, délen néhány hatalmas feudális dinasztia, megközelíthetetlen hegyszakadékok zsványvilága; éhes pásztortörzsek szakadatlan véres viszálya, vendetta és nőrablás; a termékeny vidékeken nagy elnéptelenedés a primitív jobbágyrendszer következményeként; északon szlavizált muzulmánok, délen görög ortodoxok, teljes analfabetizmus, a dialektusok zavarosa, az albán nyelv elmaradottsága és fejletlensége; véres viszályok és gyilkosságok a törzsfőnökök és a feudális nagyok között: így festett az a nemzeti kohézió, amelynek számára külön államiságot kellett teremteni.” Uo. 42.

⁴⁰ Uo. 71–73.

ni nem kívánta, de semmiféle területi autonómiát nem tartott megengedhetőnek, mivel a polgári radikalizmus nem kisebb közjogi–közigazgatási egységek kialakításától, hanem a teljes körű integrációtól, hosszú távon pedig az asszimilációtól várta a nemzetiségi kérdés megoldódását. Az események persze túlhaladtak az írón, és a megjelenés napjaiban, immár nemzetiségi miniszterként éppen a területi autonómiák kialakításáról kellett tárgyalnia a román, szlovák, ruszin delegációkkal.

A két világháború közötti időszak

A Monarchia fölbomlása, a versailles-i békerendszer új helyzet elé állította a magyar elitet,⁴¹ hiszen a függetlenné vált országnak ki kellett építenie a külügyi intézményeket, és meg kellett határozni a prioritásokat. A Balkán változatlanul fontos szerepet kapott: Budapest aspirált a térségből kiszorult Bécs helyére, és kereskedelempolitikailag fontos volt, hogy az ország itt tudott a legrövidebb idő alatt kijutni a tengerre.⁴²

Változatlan maradt a témában publikálók többségének az alapállása is: egy nagy kultúra fensőbbiségével, civilizatórikus küldetésstudattól hajtva néztek le a Balkánra. Ezt tükrözi például a kiváló Bulgária-szakértő, Fehér Géza munkássága, aki Kanitz-életrajzában a következőképpen fogalmaz: „A magyar állam gátján megtörtek a népvándorlás összes hullámai, s így nem boríthatták el Nyugat-Európát. De van a magyarságnak a maga és a Balkán szempontjából is fontos világtörténelmi hivatása [...], az hogy a Nyugat kultúráját a maga képére gyúrva átadja a Balkánnak, hogy a Balkán népeinek szellemi és anyagi kultúrában vezetője legyen.” Ám ma több figyelem jut a legjelentéktelenebb nyugati államra, mint a Balkán országaira. Holott „a nyugati népek közül elsősorban a magyarság útja vezet a Balkánra, a magyarság kultúrája, ipara, kereskedelme kell, hogy dolgozzék ott”⁴³

Ettől egészen elütő az egyébként is öntörvényű Németh László fölfogása, aki a magyarságot sorsa, és kultúrája alapján teljes mértékben besorolja a kelet-európai kis népek közé: „itt élünk egy sorsközösségben,

⁴¹ A tanulmányban nem foglalkozom a határon túli magyar ún. közvetítő irodalommal.

⁴² Hajdú i. m. 25.

⁴³ Fehér i. m. 5–6., 8.

egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk.⁴⁴

A hangsúlyozott érdeklődést tükrözte a *Külgügyi Szemle* 1922-es Balkán-száma, ahol megfogalmazódott egy Balkán Intézet illetve Bizottság felállításának gondolata. Ez most sem valósult meg, viszont 1934-ben Gál István szerkesztésében megindult az *Apollo* (1939-ig jelent meg), melynek írásai a dunai és balkáni kérdéseket elemezték. Az MTA Keleti Bizottsága inkább a Távol-Kelettel foglalkozott, a Teleki Pál által 1926-ban alapított Államtudományi Intézet pedig általában a szomszédokkal, főleg Romániával és a délszláv királysággal. Teleki ugyanebben az évben az egyetem Közgazdaságtudományi Karán megszervezte a Keleti Intézetet, melyben nyelvi, gazdasági és politikai képzés folyt.

A Harmadik Birodalom terjeszkedése, az Anschluss és München által megindított expanzió ismét új geopolitikai feltételeket teremtett. A kivárára építő, mozgásterét megőrizni kívánó magyar elit számára Jugoszlávia maradt az egyetlen csatorna, amelyen keresztül esetleg kiépíthette nyugati kapcsolatait, ezt tükrözte az 1940 decemberében Belgráddal kötött örök barátsági szerződés. A tudományos és külgügyi körökben egyre gyakrabban hangzott el, hogy anyagi forrásokat és szakembereket kell mozgósítani a balkáni országok megismerésére és megismertetésére, intézményi és személyes kapcsolatok kiépítésére. Elvi alapként változatlanul Magyarország vezető szerepe, valós és vélt történelmi érdemei szolgáltak, amit például Budapest polgármestere a következőképpen fogalmazott meg: „A múltban Budavára a nyugati műveltség védőbástyája volt, a Duna völgyében, a Balkán kapujában képviselte az európai civilizációt. Hosszú időn keresztül verte vissza a keleti barbár támadásokat, amelyek a kereszténységet, az európai keresztény kultúrát akarták elpusztítani. [...] Magyarország mindenkor a közvetítő szerepet játszotta nyugat és kelet között, főképen a Balkán felé alkotta azt a kaput, melyen keresztül az európai műveltség eljutott a Balkánra.”⁴⁵

⁴⁴ Tejestvérek (1932). In: Ring Éva (vál.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. I. k. Budapest, Magvető, 1986. 256.

⁴⁵ Szendy Károly: *Budapest és a Balkán kulturális kapcsolatai*. Balkán-füzetek 9. Budapest, Magyar Külgügyi Társaság Balkán-Bizottsága, 1943. 4–5. Szendy kiemeli, hogy a főváros mindig fontos kereskedelmi és szellemi csomópontot jelentett a déli szláv népek számára: a nemzeti ébredések korában termékenyítő hatások indultak ki Pest–Budáról, az európai kultúrát közvetítették a Dunán lemenő hajók is. „Budapest történelmi szerepe európai érdek volt, és hasonló hivatással európai érdek lesz a jövőben is. [...] Mikor Budapestet világvárosi színvonalra

Az említett erősödő délszláv orientációt kívánta szolgálni Ferdinándy Mihály és Gogolák Lajos rövid kapcsolattörténeti áttekintése, melynek zárószavai is a közeledést, a megértést szorgalmazzák. Itt egy szerb író nő idézi Danilo montenegrói trónörökös 1900-ban mondott, Magyarországot (Alföld, Kiskőrös, Debrecen) méltató lelkes szavait. A trónörökös nem járt hazánkban, ismereteit Petőfi verseiből merítette. Hazatérése után az író nő meghallotta, amint egy helyen a Falu végén kurta kocsmát énekelték a tamburica mellett mulatók. „A világháború küszöbéről szól felénk ez a rokonszenvező hang, mely talán magában is megmutatja, hogy a szerb–magyar érintkezéseknek merre kell haladniuk. A kölcsönös megismerés nyilván sokat használhat mindkét népnek, melyet a történelmi sors sokszor állíthatott egymással szembe, de amelyekben mégis annyira megvannak a megértésnek lelki és alkati lehetőségei.”⁴⁶

Inkább csak a horvát–magyar kapcsolatokat érinti a Gáldi László–Hadrovics László–Kardos Tibor által írott füzet, amely a magyarok főként átadó jellege mellett elismeri a kétirányú hatásokat: „A terület [azaz Horvátország – Á. B.] kultúrájának kiformalásában egyaránt döntő tényező volt az olasz és a magyar műveltség, az utóbbi különösen hősi életformájával és társadalmi szervezetével. Horvátok és dalmaták viszont a maguk erejét hozzáadták a magyar műveltséghez.”⁴⁷

Hadrovics László néhány évvel később újabb rövid áttekintést adott ki. Itt ugyanúgy kiemelt helyet igényel Magyarország számára, ám új vonásként ezt megfeszített kutatómunkához, szellemi fölkészültséghez köti: „A magyarság igazában csak akkor lehet jogosult a Kárpátmedencében politikai vezető szerep betöltésére, ha egyúttal vállalni tudja azt a kulturális feladatot is, mely földrajzi helyzetéből szükségszerűen adódik. A két teljesen különböző kulturális világ között, Nyugat és Kelet határán álló magyarságnak elsőrendű kulturális missziója csak az lehet, hogy egész lényével a nyugati műveltséget vallva, ennek értékeit Kelet

emeltük, úgy külső alakjában, mint belső szervezetében, a jövőre vonatkozó magyar felkészültséget és rátermettséget erősítettük. Egyúttal kulturális helyzetet emelünk a baráti keleti szomszédoknak is, és pedig kivétel nélkül, hogy ez a hovatovább 2 milliós város mintegy kultúrközpontja legyen a Közel-Keletnek.” A polgármester emlékeztet rá, hogy a Balkánról vasúton, vízen, levegőben egyaránt Budapesten átszállva lehet Európába jutni. Uo. 7–8.

⁴⁶ *Magyarok és délszlávok*. Budapest, 1940. 43–44.

⁴⁷ *Magyar–olasz hatás a Balkánon*. Balkán-füzetek 2. Budapest, Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága, 1942. 26.

és Délkelet felé közvetítse. A vele sorsközösségben élő kisebb-nagyobb népek és néptörödékek között tehát csakis akkor követelheti magának a politikai rendszerező és rendfenntartó szerepét, ha kulturális felkészültsége egyúttal képessé teszi arra, hogy ezeket a népeket, vagy néprészeket a nyugati műveltség számára megnyerje.” Itt is hangsúlyozza, hogy kétirányú kapcsolatokról, tehát kölcsönhatásokról kell beszélnünk: „Ezzel párhuzamosan azonban arról is tudomást kell vennünk, hogy évszázadok folyamán a szomszédos népekkel való kulturális érintkezés milyen javakkal gazdagította a magyar művelődést. Ez a kétirányú kutatómunka, t. i. a magyarság közvetítő és befogadó szerepének feltárása lassanként egészen új disciplinákat alakít majd ki történettudományunk, irodalomtörténetünk, néprajzunk, nyelvtudományunk stb. területein.”⁴⁸ A kötetben egyébként hagyományos módon elsősorban a délszlávokra gyakorolt magyar hatás domborodik ki.⁴⁹

Ugyanígy az igen feszült magyar–román viszonyt szerették volna történetileg tisztázni az ekkor megjelent kiadványok.⁵⁰

A filológusok és történészek mellett természetesen a diplomaták is aktivizálódnak ezekben az években. 1941. márciusában meg-, pontosabban újjáalakult a Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága. Mint az eseményről tudósító kiadvány megjegyzi: „... az alakuló ülés olyan időpontban történt, amikor a nemzetközi politikai érdeklődés középpontjában a balkáni kérdés állott, és ez a magyarázata annak, hogy mind hivatalos magyar körök, mind pedig a magyar politikai és társadalmi élet legkiválóbb képviselői részéről várokozásokon felüli érdeklődés nyilvánult meg.”⁵¹ Kenéz Béla magyar királyi titkos tanácsos, nyug. miniszter, a Külügyi Társaság elnöke a következőkben foglalta össze a már 1939-ben eltervezett Balkán Bizottság munkatervét: „E bizottság közvet-

⁴⁸ *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1944. 3–4.

⁴⁹ „A magyarság ebben a nemzeti megújulásban a Duna-medence népei között mindig előljárt, vezető szerepet vitt s a nyugatról kapott új eszméket, keleti és déli szomszédai felé állandóan közvetítette. A horvát nemzeti öntudatosodás sok tekintetben magyar hatás alatt és magyar mintára ment végbe.” Uo. 25. Egyes szerb fejezetcímek: „A magyar kulturtalaj hatása”, „A serkentő magyar példa. A klasszikus magyar irodalom a szerbeknél”.

⁵⁰ Gáldi László: *Magyar–román szellemi kapcsolatok*. Budapest, 1942.; I. Tóth Zoltán: *A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasalfjai krónikáirodalomban*. Budapest, 1942.; Deér József (szerk.): *Magyarok és románok I–III*. Budapest, 1943–1944.; Gáldi László–Makkai László: *A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra*. Budapest, é. n. stb.

⁵¹ *Magyar Balkán-intézet felé*. Budapest, 1941. 3.

len céljául tűztük ki egyrészt a balkáni államok megismerését és megismertetését adatok gyűjtése, tanulmányutak, szakkönyvtár létesítése, előadások tartása, idevágó munkák és értekezések kiadása útján, másrészt a nemzetközi kapcsolatok kimélyítését az azóta részben meg is valósult kulturális egyezmények előkészítése, tanár- és diákcsere, egyetemi tanzsékek szervezése, a balkáni népek nyelvével, főleg a délszláv és különösen bolgár nyelvek iránt az érdeklődés felkeltése, hasonló célú balkáni Intézetekkel való közreműködés és egyéb eszközök segítségével.⁵² Mint rámutatott, Magyarország számára különösen fontos ez a terület: „Mi nemcsak összekötő vonalai vagyunk, szárazon és vízen, a nyugati államok és a Balkán közt lebonyolódó forgalomnak, de ránk nézve is kulcsa a Balkán a Dél fontos közlekedési vonalainak és a tengerhez vezető kijáratnak. Fogyasztópiaca fejlettebb iparunknak: mezőgazdasági gépeinknek és villamossági iparunk termékeinek, emellett agrárjellegénél fogva összehangolódásra, sőt regionális együttműködésre utalt érdekközösséget jelent mezőgazdaságunkra nézve a tengerentúli államok versenyével szemben. Behozatalunknak normális időben ma is 11–12%-a onnan származik s kivitelünknek 1/10-e odairányul de gazdasági kapcsolataink fonalát megfelelő intézkedésekkel még sűrűbbre szőhetjük.”⁵³ Az elnök ugyanakkor nem hallgatta el, mennyire problémás térségről van szó, ám ez még inkább sürgeti a fokozott magyar szerepvállalást: „A földrajzi és gazdasági adottságainál fogva mindkét oldalról felé irányuló érdeklődés és a megnyerésére irányuló törekvés egyrészt, másrészt a faji ellentétek, amelyet egyes népeinek temperamentuma, a vallási elkülönülés, a kultúra eltérő (nyugati vagy bizánci) iránya, helyenkint alacsony foka csak még élesebbre köszörülnek és az elfajulásig feszítenek, a Balkánt Európa puskaporos tornyává tették. Azonban az egész világnak és nem utolsósorban Magyarországnak is érdeke, hogy ezt a puskaporos tornyot a konszolidáció, a békés szellemi és gazdasági együttműködés őrtornyává és műhelyévé nemesítsük.”⁵⁴

Drucker György miniszteri titkár, a *Külgügyi Szemle* felelős szerkesztője emlékeztetett rá, hogy a Balkán Bizottság már 1921-ben megalakult, majd megszűnése után 1939 tavaszán fölmerült az újjáalakulás gondolata, de a feszült külpolitikai helyzet és a II. világháború kitörése a formális keretet és a rendszeres, intenzív kutatást nem tette lehetővé. Ennek

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 3–4.

⁵⁴ Uo. 4.

ellenére számos népszerűsítő előadás hangzott el, a *Külügyi Szemle* bolgár, szerb, horvát, román folyóiratokkal cserélt írásokat, s dolgozott ki terveket tanulmányutakra, amelyek azonban a politikai helyzet miatt elmaradtak. Drucker ezek után ismertette – az 1939-ből átvett – munkatervet: „1. A balkáni államok népeire, társadalmi, kulturális, gazdasági stb. viszonyaira vonatkozó adatok szakszerű gyűjtése, feldolgozása és rendelkezésre bocsajtása. Hazai és külföldi balkán-bibliográfia készítése; 2. Szakkönyv- és folyóirattár, lapkivágat-, térképgyűjtemény stb. létesítése; 3. Előadások szervezése hazai és külföldi szakelőadók bevonásával (csereelőadások); 4. Az egyes balkáni kérdéseket tárgyaló tanulmányok, monográfiák, nagyobb munkák megjelentetése; a hazai közönségnek és sajtónak hetenként kiadandó (könyvatos) jelentések útján az egyes balkáni problémákról való állandó tájékoztatása; 5. A *Külügyi Szemlén*ek a Balkán-tudomány szolgálatába állítása olyképpen, hogy ily tárgyú kisebb-nagyobb tanulmányokat a jövőben gyakrabban tesz közzé és külön Balkán-rovatot tart fenn; 6. Tanulmányutakat rendez az egyes balkáni államokba az ottani viszonyok tanulmányozására és tudományos és személyi kapcsolatok fejlesztése céljából; 7. A kapcsolatokat fölveszi és kimélyíti hasonló Balkán-intézményekkel (pl. belgrádi Balkán-Intézet), odahat, hogy ily helyeken magyar előadók mind gyakrabban szerepeljenek; 8. Mindent elkövet a balkáni népek, különösen délszlávok (bolgárok) nyelvének elsajátítása érdekében. E célból ily nyelvtanfolyamok hazai létesítését kezdeményezi, ily tanfolyamok védnökségét vállalja, e célból lehetőség szerint a balkáni államokba ifjakat küld ki stb.; 9. Általában mindent elkövet, hogy a magyar társadalom érdeklődését a balkáni népek iránt felkeltse, az egyes balkáni államokkal való társadalmi, kulturális kapcsolatokat kimélyítse és az ily irányú különböző kormányzati intézkedések számára a megfelelő légkört teremtsen meg, ilyenek: Kultúregyezmények kötése az egyes balkáni államokkal, ennek keretében magyar tanszékek, lektorátusok, kollégiumok felállítása, csereösztöndíjak létesítése, Balkán-tanszékek létesítése a hazai egyetemeken, stb.”⁵⁵

Drucker szerint „azért is cselekedni kell, mert külföldön, Németországban, Angliában, Amerikában jól dotált intézmények évek óta végzik a kutatást, a legközvetlenebbül érdekelt Magyarország se m maradhat le. Magyarországon az elmúlt évszázad második felében balkáni irodalmunk már igen jelentős volt. Ma is szétszórva, részben az egyes egyete-

⁵⁵ Uo. 4–6.

meken és a volt ösztöndíjasok között nagyszámban találunk különösen fiatal tudósokat, akiknek összefogásával a tudományos Balkán-kutatás a Magyar Külügyi Társaságnak ebben a Balkán-Bizottságában – addig is, amíg ebből egy Balkán-Intézet kialakulhatna – megindulhatna.⁵⁶

Ezek után Horváth Jenő diplomáciatörténész előadása hangzott el *A Balkán-kutatás kérdése Magyarországon* címmel, majd Gál István, az *Ungarn* segédszerkesztője beszélt („Magyarországi Balkán-Intézet felé”) egy felállítandó intézetről, megfelelő szakkönyvtárral.⁵⁷ Összefoglaló indoklása szerint „... kötelezővé teszi ezt számunkra annak a hosszú sor kutatónak a kézzelfogható munkássága is, akik az utóbbi két évtizedben a magyar nemzeti érdekek figyelembevételével, nemegyszer sanyarú viszonyok között dolgoztak, déli és délkeleti szomszédainkkal való százas érintkezéseink, kapcsolataink és együttélésünk múltjának kivizsgálásán. De kötelez bennünket egy ilyen természetű intézmény megteremtésére az európai kultúrnemzetek sorába való tartozás igénye és last but not least az a geopolitikai és történelmi sorshelyzet is, mely természetessé teszi, hogy a dunai, kárpáti és balkáni Európa kérdéseiben a magyarság nélkül semmi maradandót végezni nem lehet.”⁵⁸

Gál István hamarosan tanulmánykötetet (valójában egy ankét hozzájárulásait) is kiadott a magyar–balkáni kapcsolatokról, több mint harminc történész, irodalmár, nyelvész, zenetudós, természettudós, diplomata foglalta össze néhány oldalban szakterülete eddigi eredményeit és a legfontosabb teendőket. Bevezető tanulmányában Gál István három területen sürgetett elmozdulást: 1. nyelvtanítás, akár középiskolás fokon (utal Kniezsa István véleményére, aki szerint elemi érdek volna szláv nyelven értő tudós-generáció kinevelése, Féja Gézáéra, aki az 5. osztálytól bevezetné egy közép- vagy kelet-európai nyelv, rendkívüli tárgyként esetleg egy másik oktatását. Balogh József két-két fiatalat küldene Belgrádba, Zágrádba, Szófiába, Athénbe, Isztambulba, Ankarába, a második évi ösztöndíj feltétele a sikeres nyelvvizsga lenne, így 1946-ra meg lehetne vetni Balkán-tudományunk alapjait; 2. reprezentatív folyóirat alapítása: vagy magyar nyelvű, akkor határon túli, a nyelveket értő magyarok írják, vagy közös dunai folyóirat, ki-ki a saját nyelvén adhatna írást. Gál emlékeztetett

⁵⁶ Uo. 6.

⁵⁷ Gál óriási hibának minősítette Kállai Béni, Thallóczy Lajos, Margalits Ede, Bajza József páratlan magánkönyvtárát szétszóródni hagyni, de három-négy fiatalember úgymond könnyedén számba vehetné, rendezhetné az anyagokat. Uo. 15.

⁵⁸ Uo. 12.

rá, hogy Teleki Pál már 1916-ban tervezte, végülis egy központi kiadvány helyett az *Apollo* (1934–1939), az *Archivum Europae Centro-Orientalis* (1936–) és a *Donaueuropa* (1941–) próbálta betölteni ezt a szerepet. 3. magyar Balkán-Intézet felállítása. Az I. világháború alatt Teleki Pál és Cholnoky Jenő adott be memorandumot a Magyar Földrajzi Társasághoz, Teleki az Akadémiahoz is. A háború után Bajza József sürgette az 1917-ben tervbe vett szegedi Balkán-Akadémia megalapítását.⁵⁹

A vékony kötet természetesen csak kiáltványnak tekinthető, mint ahogy a fenti, a háború alatt megjelent kiadványok sem haladták meg az igényes ismeretterjesztés szintjét. A kutatómunka változatlanul a jövő feladata maradt.

A Külügyi Társaság Balkán Bizottsága 1941–1942 folyamán nagyszabású előadásorozatot szervezett a fővárosban és a vidéki egyetemi városokban. Mivel a pécsi bölcsészkar megszűnt, a balkáni kapu pozíciójára pályázó város elérte, hogy 1943-ban létrejöjjön itt a Dunántúli Tudományos Intézet. Kis létszáma miatt azonban nem válhatott igazi Balkán Intézetté. Az intézményesülésben ezenkívül jelentős lépés volt, hogy a visszacsatolt Újvidéken 1942-ben létrejött a M. Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola. A közvélemény ekkor ezt a várost tartotta a magyar balkáni behatolás kiindulópontjának, ezt kívánta előkészíteni a Főiskola gyakorlatias tananyaga. Falain belül szerveződött egy külön Balkán Intézet is, mely számos előadást szervezett, és gazdag szakkönyvtárt valamint térképgyűjteményt alakított ki.

A második világháború után

A világháború vége ismét új, ha tetszik, tiszta lapot nyitott a magyar balkanisztika történetében. A vesztes ország gondolkodóinak belső meggyőződéstől vezérelve vagy csak az új hatalmi viszonyok által kényszerítve le kellett számolniuk a magyar civilizatórikus küldetéstudattal és szupermácia-tervekkel. Elemi érdek volt – egyrészt a partizánok által léteben fenyegetett délvidéki magyarság védelme, másrészt a szovjet jelenlét ellen-súlyozása érdekében – a kapcsolatok normalizálása Jugoszláviával, ugyanakkor bizonyos derűlátásra adhatott okot a felhőtlennek látszó, valutamutató és államszövetség felé mutató magyar–román államközi viszony.⁶⁰

⁵⁹ Uo. 6–28.

⁶⁰ A háborús évek színvonalas publikációs tevékenységét folytatták olyan alaplátványok mint: Szenczei László: *A magyar–román kérdés. Történeti és politikai tanulmány*. Buda-

Általánosabb szinten ugyanakkor újra kellett gondolni Magyarország helyét, térségi kötődéseit és történelmi hivatását. A *Közép-Európa* fogalom a közvélemény szemében a náci propagandához kötődött, ezért 1945-től egyéb kifejezésekkel találkozunk az ígéretesen szaporodó kiadványokban: *Duna-völgy, Délkelet-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Európa*.⁶¹

Az új geopolitikai gondolkodást testesítette meg az ismét Gál István által szerkesztett, de immár szélesebb régiót felölelő *Magyarország és Keleteurópa* című terjedelmes kézikönyv. Szellemiségét markánsan tükrözi Balázs János bevezető tanulmánya, melyben elveti a magyar politika és tudomány addigi alapállását Az új idők jeleként a korábbi, szellem-történeti megközelítés alapvető fogyatékoságának tekinti, hogy a szerzők nem vettek tudomást „az egyes népek társadalmi, gazdasági viszonyainak, osztálytagozódásának, termelési tényezőinek rendkívül fontos körülményeiről.”⁶² A szerző kárhoztatja a térségben mindazidáig érvényesült nagyhatalmi befolyást és e népek egymás ellen történő kijátszását: „Eddig még sohasem történt meg, hogy valamennyien felismerték volna közös érdekeiket s ezek ellenségét egyformán külső hatalmakban, valódi elnyomókban látták volna, sokkal szívesebben szegődtek azok csatlósává, csakhogy pillanatnyi előnyhöz jussanak szerencsétlen szomszédjaik rovására.” A szerző egyértelműen megragadja a történelmi felelősséget: „E szemlélet táplálója végső fokon a német hódításvágy volt, ennek legvilágosabb kifejezése pedig a hírhedt kultúrlejtő-elmélet. [...] Azt is meg kell állapítanunk, hogy e német imperialista szemlélet mellett a Habsburg-monarchia örökségként egy külön osztrák imperialista látásmód is fel-felbukkant, amire elég jó példa Bleyer ú. Bécsikapu-elmélete.”⁶³

Balázs János érzékelteti, hogy 1945-ben új korszak kezdődött a térség lakói számára: a dunai népek: magyarok, csehek, szlovákok, románok,

pest, 1946.; I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Budapest, 1946.; Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Budapest, 1947.

⁶¹ Hajdú i. m. 38.

⁶² Keleteurópa és az összehasonlító történetírás. In: Gál István és mások (szerk.): *Magyarország és Keleteurópa. A magyarság kapcsolatai a szomszédnépekkel*. Budapest, Officina, 1947. 9.

⁶³ Uo. 11–12., 14. A szerző azonban a kis népek tudósait is a vádoltak padjára ülteti: „A dunai népek majd mindegyike súlyosan vétkes ebben az esztelen hatalmi tébolyban, mely még tudományukba is beférközött. Üsd fel bármelyik művüket, melyet egymásközi dolgaikról írtak. Hol a mű, mely mögött nincs hátsó szándék, a legtöbbször uralmi mellékgondolat? Mindegyiküket csak az érdekelte, hogy az ő irodalmából, nyelvéből, szokásaiból, intézményeiből mi hatott a másira.” Uo. 15.

délszlávok és mások (a magyarok tehát besoroltatnak a kis népek közé!) „belépőjegyet kapnak Nyugateurópa népeinek zártkörű hangversenyébe”.⁶⁴ Ehhez azonban egymás iránti figyelemre és a történészek, nyelvészek, irodalmárok, zenetudósok, néprajzosok körében gyökeres szemléletváltásra van szükség: „Az összehasonlító tanulmányok az imperialista hatásvadászatnál sokkal hűbb, igazibb eszközei lehetnek a dunai népek önismeretének. Kiindulópontjuk nem merev uralmi önhittség, hanem az őszinte törekvés egymás megismerésére, mindenekelőtt a közös vonások kiemelése.”⁶⁵ A szerző utal a korábbi magyar hagyományokra (Bartók, Zolnai Béla, Eckhardt Sándor, Németh László és a *Tanú*, az *Apollo*, a *Századunk*, a *Szocializmus*, a *Szép Szó*, a *Korunk*), s ezekre is építve sürgeti egy *Encyclopaedia Danubiana* megszerkesztését. Az összefoglaló kiadvány-sorozat a következő területeket ölelné föl: széleskörű és tárgyilagos szociológiai helyzetkép (társadalmi viszonyok, osztályok alakulása, termelési viszonyok fejlődése), a dunai népek történelmének, kultúrájának alapos ismertetése (a nyelvek vizsgálata, összevetése, struktúrák, jövevényszavak vizsgálata), majd a „közös szempontú, de egyelőre külön-külön megírt magyar, cseh, szlovák, román, szerb, horvát irodalomtörténet, történet, néprajz, zenetörténet stb. kötetek, melyek az egyes duna-táji népek kultúrájának teljes egészét tervszerűen bemutatnák.” Ezeket az adott ország tudósainak kellene megírniuk, de a magyar tudomány egy-egyében is hozzáláthatna a munkához.⁶⁶

Balázs János tanulmánya után tizenhárom írás tekinti át a magyar–orosz, –lengyel, –cseh, –szlovák, –osztrák, –szerb, –horvát, –szlovén, –albán, –görög, –román, –bolgár és –török kapcsolatok történetét. Természetesen nem új kutatásokon alapulnak, inkább a hangsúlyok mások, illetve a kötet itthoni nevelő célzattal íródott, másrészt gesztus a térség népei felé és egyben bizonyítani hivatott a magyar tudomány mindenirányú fölkészültségét.

Mint látjuk, 1945 után illetl átfogó keretben, *Kelet-Európában* gondolkodni. Kikényszerítette ezt a szovjet jelenlét, a baloldali erők pozíciónyerése, majd hatalomátvétele, s e történelmi pillanatban úgy látszott, a Balkán is integrálódik nagytérségünkbe. A Vörös Hadsereg és a jugoszláv partizánhadsereg megszállása alatt állt a félsziget a görög határig, odaát pedig javában zajlott a polgárháború, esély látszott tehát az egész

⁶⁴ Uo. 11.

⁶⁵ Uo. 15.

⁶⁶ Uo. 23–29.

félsziget kommunista vezetés alatti egyesítésére. Ez a Josip Broz Tito és Georgi Dimitrov által kezdeményezett konföderációban öltött volna testet, majd ez az alakulat összeolvadt volna a – nevezzük így – visegrádi országokkal, továbbá Ukrajnával, Belorussziával.⁶⁷

A tulajdonképpeni Balkán vizsgálata földrajzi szempontból természetesen indokolt maradt, s Hunfalvy János óta ekkor jelent meg az első szakszerű, bár rövid leírás, a sokoldalú földrajztudós, Mendöl Tibor munkája. Az új idők szellemének megfelelően a Magyar Földrajzi Társaság elnöke rámutatott a magyar tudomány és a közvélemény hagyományos közönyére, előítéleteire: „Vannak országok és tájak, nem is nagyon messze tőlünk, amelyekről nagyközönségünk átlaga kevesebbet tud, mint akár távoli világrészekről. Ilyen kevésbé ismert tájcsoport a Kárpát-medence közvetlen szomszédságában Európa három nagy déli félszigete közül a legkeletibb, a kb. félmillió km²-nyi területű Balkán-félsziget. Érdeklődésünk minden időben nagyon is Európa nyugati országai felé fordult, amelyek műveltsége és hatalma talán a kelleténél jobban elkápráztatott bennünket. A Balkán-félsziget úgy élt a köztudatban, mint egyformán szegény és kezdetleges országok együttese, ahonnet nincs mit várnunk, ahonnet semmit sem kaphatunk, ahol semmit nem tanulhatunk, ahol még utazni is terhes és körülményes.”⁶⁸ A szerző azonban emlékeztet arra, hogy itt ringott a hellén kultúra bölcsője, majd a térséget mély, szerves római hatás itatta át. Később ugyan kiesett a szellemi Európából, most azonban úgymond példaszzerű lendületes haladást mutat, tehát ígéretes gazdasági és kulturális kapcsolatok építhetők itt ki.⁶⁹ Mendöl munkájának erénye, hogy a természetföldrajz mellett kellő súlyt kap az életformák, a népesség és a gazdasági élet, a „hajlékok”, falvak, városok bemutatása, valamint a még kiaknázatlan megélhetési lehetőségek elemzése. A szerző hangsúlyozza a kedvező kereskedelmi kilátásokat,

⁶⁷ A kérdéshez bővebben ld. Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947. In: Bán D. András–Diószegi László–Márer Pál–Pritz Pál–Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.; Gyarmati György: A nagyhatalmak és a Balkán a második világháború végén. *Juss*, 1992. 1–2. sz.; Csíkhelyi Lenke: A kommunista Balkán-föderáció eszméje és a macedón kérdés. Uo.

⁶⁸ *A Balkán földrajza*. Balkán Könyvek [1]. Budapest, Balkán Intézet, 1948. 3.

⁶⁹ Uo. 4–5.

mert Magyarországon előbb megindult az iparosítás, míg a Balkán várhatóan még hosszú ideig a mennyiségi termelés színhelye marad.⁷⁰

Látjuk, hogy a háború utáni két-három év az önvizsgálat, a szomszédok iránti őszinte, bár nagy mértékben naiv és egyoldalú érdeklődés, általában a megalapozatlan gazdasági és tudományos tervezetés kora. Úgy látszott, végre tartósan intézményesülhet a magyar balkanisztika. A személyes kapcsolatok ápolására megalakult a Magyar–Jugoszláv, illetve a Magyar–Bolgár Társaság. A tudományos keretet egyrészt a Teleki Pál Tudományos Intézet biztosította. Másrészt 1944 őszén Budapestre menekült az újvidéki Főiskola, melynek befogadásáért a főváros mellett Szeged és Pécs, sőt Győr és Miskolc is küzdött. Az intézmény végül is Pesten folytatta az oktatást mint a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Keleti Intézete. Emellett a Külügyi Társaság 1945 őszén újjáalakította a Balkán Bizottságot (később Társaság néven működött), az pedig 1947 májusában megszervezte a Balkán Intézetet. A néhány szakember a rövid fennállás alatt inkább csak megkezdhette a munkát: létrehozott egy szakkönyvtárat, elindította a Balkán Füzetek, a Balkán Könyvtár és a Balkán Könyvek (ebből csak a *Mendöl-mű* jelent meg) darabjainak kiadását, előadás-sorozatokat tartott.⁷¹

A szocializmus évtizedei

A hidegháború kezdete, közelebről pedig a Jugoszláviával történt szakítás és Görögország végleges betagozása az amerikai érdekszférába egycsapásra véget vetett az illúzióknak, sőt az önálló intézményes kutatásoknak is. A politikailag és anyagilag ellehetetlenült Intézetet a Közoktatásügyi Minisztérium beolvasztotta az immár Kelet-európai Tudomány Intézet nevet viselő Teleki Intézetbe. Az átszervezés eredményeképpen megalapított Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemen megszűnt a Keleti Intézet. Újabb átszervezés és persze átkeresztelés után a Teleki Intézet 1949-től az MTA Történettudományi Intézeteként működött és működik azóta is. Keretében a balkanisztika soha nem intézményesült, a szocializmus évtizedeiben az egy-két elhivatott szakember az Egyetemes Történeti Osztályon belül, s természetesen a hatalom által engedélyezett mederben folytathatta kutatásait. I. Tóth Zoltán és Kovács Endre

⁷⁰ Uo. 93.

⁷¹ Hajdú i. m. 38–44.

tevékenységének köszönhetően a nemzetiségi kérdés története nagyobb teret kapott, így lehetett foglalkozni a magyar–horvát, –szerb, –román viszonytal. A nemzetközi kapcsolatok is jórészt személyi szinten maradtak, egyedül Román–Magyar Történész Vegyesbizottság alakult, ám ennek működése végig formális maradt, kényes témákkal nem foglalkozott, az államközi viszony megromlását követően pedig a nyolcvanas években nem is működött.

A Balkánnal az egyetemeken is csak közvetett formában lehetett foglalkozni. A pesti egyetemen 1948-ig működött a Kelet-Európa Tanszék, majd új néven (A Szovjetunió és a Népi Demokráciák Története Tanszék) 1957-ig, amikor is megkapta mai nevét (Kelet-Európa Története Tanszék). Szegeden, Pécsen és Debrecenben az egyetemes történeti tanszéken belül zajlottak a stúdiumok. Sajnálatos, hogy az ún. nemzetiségi nyelvszakok (esetünkben a román, az akkori nevén szerb–horvát, a bolgár és az újjörög) teljesen elszigetelten működtek–működnek, szinte kizárólag hazai kisebbségeket és határon túli magyarokat, esetleg többségeket vettek föl, oktatóik, kurzusaik, könyvtárak nincs jelen az adott kar életében. Albán szak soha nem volt, és akár mennyire indokolt lenne, ma sincsenek meg a feltételei (az ELTE Román Filológiai Tanszékén lehet nyelvóra és nyelvészeti, történeti szemináriumokra járni).

A szocializmus évtizedeinek szakirodalmi termése mennyiségileg jelentős, és szükségszerű egyoldalúságai, torzításai ellenére megkerülhetetlen alapot jelent a mai kutatásokhoz. Megjelent több történeti összefoglaló,⁷² és az MTA Irodalomtudományi Intézete munkaprogramja

⁷² A kötelező fől fogásnak megfelelően a porosz területektől a Kaukázusig minden tárgyal, adatokban igen gazdag: Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. A szűkebb térségre terjedelmi korlátai ellenére jól használható: Niederhauser Emil: *Forrongó félsziget. A Balkán a XIX–XX. században*. Budapest, 1972. Az ELTE jegyzeteként több országtörténet jelent meg számos utánnomásban: Perényi József–Arató Endre: *Jugoszlávia története.*; önálló monográfiaként: Niederhauser Emil: *Bulgária története*. Budapest, 1959.; Raffay Ernő: *A vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története*. JATE, Szeged, 1989. Magyar munka híján görög szerzőtől fordítottak természetesen baloldali szellemiségű összefoglalót: Jánisz Politisz: *Az újkori Görögország története*. Budapest, 1966. A többszerzős tanulmánykötetektől csak néhányat említenék: Kemény G. Gábor (vál.): *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Válogatás hét évszázad írásaiból. Budapest, 1962. Jórészt szerb és horvát szerzők tanulmányait közli: Vujicsics D. Sztóján (szerk): *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.; Bona Gábor (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben. Tanulmányok*

keretében – immár méltó terjedelemben – az irodalomtörténeti kézikönyvek sorozata.⁷³ A térség irodalomtörténészei előtt álló feladatokat és az elméleti problémákat foglalta össze Sziklay László kötete. A szerző emlékeztetett a magyar tudomány múltbeli előítéleteire, szűk látókörére: „Amikor e sorok írója pályáján elindult, irodalomtudományunknak, akárcsak közvéleményünknek a nagy része, tele volt elfogultsággal. Elfogultsággal közvetlen szomszédaink kultúrájával, irodalmával szemben. »Slavica non leguntur« volt a többség jelszava, de ez a »slavica« állt nem szláv szomszédunkra, a románokra is.” A szomszédoknál persze ugyanez volt a helyzet. „... a szellemi, eszmei háborúskodás merev légkörében észre sem vettük, hogy nem faji, nyelvi (szláv, finnugor vagy éppen latin) alapon vagyunk egymásnak rokonai, hanem azért, mert közös, hasonló a múltunk, a sorsunk, a jövőnk.” Szerencsére lehet építeni pozitív hagyományokra, Bartók, Eckhardt Sándor, Németh László, sok csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai származású friss diplomás (az *Apollo* körül) egykori tevékenységére. „Irodalmunk vagy irodalomtudományunk legjobbjai már világosan látták, hogy szomszédaink ismerete nélkül a magyar irodalomnak csak önmagában való elemzése teljes izolációra vezet”, ugyanakkor a mechanikus „összevetés nem elégedhet meg mindössze a pozitívizmusra jellemző hatáskutatással; a klebelsbergi korszak rossz emlékü »kultúrförlény« elméletét hamar leráztuk magunkról. Némileg az akkor divatos szellemtörténet hatása alatt állva a kontaktológia, a kapcsolattörténet különböző válfajait műveltük.”⁷⁴ Ám ki-ki csak egy szomszédos kultúrához értett, ami csak bilaterális vizsgálatokat, tehát ugyanolyan izolacionizmust szült. Van-e azonban olyan kutató – teszi föl Sziklay a kérdést –, aki hét-nyolc nyelven képes műveket elemezni?

a szerb–magyar kapcsolatok köréből. Budapest, 1983.; Fried István (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén II.* Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből 1848–1867. Budapest, 1987.; Csavdar Dobrev–Juhász Péter–Petăr Mijatev (szerk.): *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből.* Budapest, 1981.

⁷³ A Balkán vonatkozásában: Pálffy Endre: *A román irodalom története.* Budapest, 1961.; Csuka Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története.* Budapest, 1963.; uő.: (szerk.): *A szerbhorvát irodalom kistükre.* Budapest, 1969.; Juhász Péter–Sipos István: *A bolgár irodalom története.* Budapest, 1966.; Juhász Péter (vál.): *A bolgár irodalom kistükre.* Budapest, 1969.; Kapitánffy István–Caruha Vangelio–Szabó Kálmán: *A bizánci és az újjögörög irodalom története.* Budapest, 1989.; fordítás: Dimitriosz Hadzisz (szerk.): *Az újjögörög irodalom kistükre.* Budapest, 1971. Romániai kiadvány: Mihai Gafița–Lőrinczi László–Mihai Beniuc (szerk.): *A román irodalom kistükre I–III.* Bukarest, 1961.

⁷⁴ Sziklay László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 5–6.

Egyébként, ha elfogadjuk a szerző társadalom- és művelődéstörténetileg igencsak vitatható tételét, akkor a tanulmányozandó nyelvek és kultúrák száma jócskán megszorozható. Sziklay ugyanis az ekkor kötelező partalan térség-meghatározást veszi alapul: „Teljes tisztánlátásra csak akkor jutunk, ha belátjuk: azon a területen, amely a német s az orosz nemzet, illetőleg kultúra között terül el, a Balti-tengertől egészen az Égei-tengerig a hasonló vagy sokszor teljesen azonos társadalmi-politikai fejlődés következtében az egyes korszakokban olyan hasonló irodalmi-művészi jelenségeknek lehetünk a tanúi, melyek lényegesen különböznek Európa vagy a világ más zónáinak társadalmi-politikai, illetőleg művészi fejlődésétől.”⁷⁵

A szerző ezt követően összefoglalja a „kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás” néhány, a 19. század vizsgálatánál fölmerülő elvi kérdését: a társadalmi adottságok (a polgárság, esetleg a saját nemesség hiánya, csonka társadalmak, etnikai együttélés, a vegyeslakosságú (fő)városok szerepe, az Egyetemi Nyomda tevékenysége, közös iskolák látogatása, két- és többnyelvűség); a hatások kérdése; az irodalom mint a nemzetté válás eszköze; a műfajok politikai funkciója (dráma, eposz, satíra, mese); a tematika a mondanivaló szolgálatában (szabadságköltészet, betyár-tematika); az utolérés kényszere; a nyelvújítások; új műfajok meghonosodása; a barokk gyökerek; a romantika továbbélése; a szimbolizmus; a múlt kultusza, a népiesség kérdése; a német, illetve az orosz hatás kérdése.⁷⁶

1989 után

Az 1989-es fordulat elvileg kitűnő esélyt adott a hazai balkanisztika fölvirágzásához. A pártállam megszűnése, s ezzel a marxista, illetve proletár internacionalista kellékek szögre akasztása itthon hozta meg a kutatás szabadságát, a szovjet befolyás vége pedig a külső korlátot szüntette meg. A korábban erőltetett átfogó Kelet-Európa széthullott terminológus alkotórészeire (Baltikum, visegrádi országok, a FÁK térsége), tehát a Balkán is önálló kutatás tárgyává válhatott. Ennek az is „kedvezett”, hogy a közvélemény érdeklődését fölkel tették a térség iránt az olyan drámai események, mint a román forradalom, amely alatt Magyarország egész nap a televízió előtt ült, a viharos bukaresti bányászjárások,

⁷⁵ Uo. 7.

⁷⁶ Uo. 11–67.

a moldovai (transznisztriai) harcok, főleg pedig a tragikus délszláv háborúk, amikor is éveken keresztül naponta láttuk a balkáni helyszíneket, hallottuk a helyneveket, ismerkedtünk a térség etnikai összetételével. Horvátország és Bosznia–Hercegovina hegyei, völgyei után – ugyancsak hadijelentéseken keresztül – megismerhettük a polgárháború sújtotta Albánia, majd Koszovó és Macedónia földrajzát, etnikumait. A hazai sajtó kielégítően informálta a közvéleményt, s a történelemszociológia is reagált a kihívásokra.⁷⁷ A politikai aktualitásoktól függetlenül is megjelent több országtörténet,⁷⁸ igényes tanulmánykötet,⁷⁹ azonban a hazai

⁷⁷ Kocsis Károly: *Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.; Juhász József: *A délszláv háborúk*. Budapest, 1997. A vezető kutatók írásait tartalmazó alábbi tanulmánykötet ugyanakkor terjedelmi korlátai miatt nem haladta meg az ismeretterjesztő szintet: Krausz Tamás (szerk.): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak Rigómezőtől Koszovóig*. Budapest, 1999.

⁷⁸ Hunya Gábor–Réti Tamás–R. Süle Andrea–Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Budapest, 1990.; Socsevits Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, 1993.; Toldi Ferenc: *A jugoszláv állam kialakulása és felbomlása*. Budapest, MTA ÁJTI, 1995.; Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, 1999.; Juhász József–Magyar István–Tálas Péter–Valki László: *Koszovó. Egy válság anatómiája*. Budapest, 2000.; Juhász József–Márkus László–Tálas Péter–Valkó László: *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi, 2003.; Szász Zoltán: *A románok története*. Budapest, é. n.; Trócsányi Zsolt–Miskolczy Ambrus: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711–1866)*. Budapest, ELTE, 1992.; Balogh László: *Románia története*. Budapest, 2001.; Réti György: *Albánia sorsfordulói*. Budapest, 2000. Külföldi szerzőktől, fordításban ugyancsak megjelent néhány munka: Catherine Durandine: *A román nép története*. Budapest, 1998.; Ivan Lovrenović: *A régi Bosznia*. Kaligram Kiadó, Pozsony, 1995.

⁷⁹ Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged, 1991.; Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004.; Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest, 1995.; Miskolczy Ambrus: *Határjárás a román–magyar közös múltban*. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, 2004.; Socsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest, Magyar a Magyarért Alapítvány, 2004. Szerbiai szerzők tanulmányait közli: Szerbhorvát György (szerk.): *Viszolygás a várostól. A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.; Ábrahám Barna–Gereben Ferenc–Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba, 2003. Három tematikus folyóiratszám érdemel még említést: Balkán kapuja. *Korunk*, 1991. 7. sz.; Balkán: birodalmak és nemzetek. *Limes*, 2000. 2–3. sz. A Balkán: a kereszténység és az iszlám védőbástyája. *Pro Minoritate*, 2000/Nyár.

tudomány változatlanul adós egy magyar szempontú átfogó Balkán-történet megírásával.⁸⁰

A fentiek ellenére ki kell jelentenünk, hogy a hazai balkanisztika nem kap elegendő figyelmet, anyagi forrásokat ahhoz, hogy kiépíthesse intézményi háttérét, nemzetközileg számon tartott műhelyeket alakíthasson ki. Változatlanul nincs Balkán Intézet, a térség története periférikus téma, a hazai történészek közül kevesen beszélnek balkáni nyelveket. Ígéretes kezdeményezés és idővel meghatározó lehet viszont a 2005-ben az MTA Nemzeti Stratégiai Tanulmányok Programbizottsága és az Európa Intézet által szervezett, egyelőre csak virtuális Balkán-tanulmányok Központ. Célja: elősegíteni a balkáni térség gazdasági, társadalmi, politikai közeledését Közép-Kelet-Európa más térségeihez, Magyarországhoz és az Európai Unióhoz. A térség hosszú távú gazdasági, társadalmi, környezetvédelmi alternatíváival kíván foglalkozni. E kézirat lezárásáig nyolc konferenciát szervezett, többek között a diplomáciai kapcsolatokról, a Daytoni Békeszerződés utóhatásairól, az éghajlatváltozásokról, a mezőgazdaság, a közlekedés állapotáról, legutóbb pedig Koszovó kérdéséről. Ezek anyaga azóta megjelent.⁸¹

Az egyetemeken nincs lényeges elmozdulás, ha csak a történelem, illetve a „nemzetiségi szakok” presztízisének rohamos csökkenését és a kétciklusú képzés bevezetésétől várható – további – színvonalcsökkenést nem soroljuk ide. Egyedül Pécssett történt pozitív fordulat, ahol a sok évtizedes hagyományokra építve az egyetem Földrajzi Intézetének keretében beindult a négy szemeszteres Balkán Tanulmányok kurzus mind nappali, mint posztgraduális képzésként. A program történeti, gazdasági, turisztikai, jogi, diplomáciai ismereteket nyújt elsősorban a nyugat-balkáni térség országairól, és megköveteli egy balkáni nyelv középfokú elsajátítását.⁸² Külön megemlítenő a 2006 márciusában szervezett *Megújulás*

⁸⁰ Helyette magyarul megjelent: Barbara Jelavich: *A Balkán története* I. 18. és 19. század. Budapest, 1995.; Mark Mazower: *A Balkán*. Budapest, Európa, 2004. A fordítás természetesen nem pótolhatja a magyar szintézist. Csupán az oszmán hódítás kezdetéig megy el: Schütz István: *Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002. Szűkebb nézőpontból ad átfogó képet: Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2005.

⁸¹ Glatz Ferenc (szerk.): *A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban?* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ-Európa Intézet, 2007.

⁸² Fontosabb kiadványok: Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.) i. m.; a Balkán Füzetek-sorozat első három darabja; Hajdú i. m.; Nagy Róbert–Dara Ljubi –

és hagyomány a Nyugat-Balkánon. A magyar külpolitikai törekvések a balkáni népek európai és atlanti integrációjára című nagyszabású konferencia.

A többi egyetemen folyó Balkán-képzés nem változott lényegesen, helyette meg kell jegyeznünk, hogy egyfajta spontán munkamegosztás keretében az ELTE-n színvonalas russisztikai műhely működik, Szegeden Erdéllyel és a Vajdasággal foglalkoznak behatóbban, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán (Piliscsaba) pedig a visegrádi országokra összpontosító Közép-Európa Specializáció indult. Ugyanitt a történelem szak keretében lehet Balkán-szemináriumot végezni. Az országban önálló balkanisztikai doktori iskola nincs, az egyetemes történelmi iskolákon, illetve az ELTE-n a *Kelet-Európa 19–20. századi története* iskolán belül lehet disszertációt írni.

Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Végh Andor–Reményi Péter: *Bosznia–Hercegovina a harmadik Balkán-háború után*. Pécs, 2004.; Erdősi Ferenc: *A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői*. Pécs, 2004.